

УДК [811.161.2+811.161.3]'04'246.3

І. П. КЛІМАЎ

ДА ТЭОРЫІ КНІЖНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЫ ФЕАДАЛЬНОЙ ЭПОХІ: БІНАРНАЯ МАДЭЛЬ VS. ТРЫНАРНАЯ МАДЭЛЬ

Рэзюме. Рассматриваются две модели языковой ситуации, возможной в европейском обществе феодальной эпохи. Согласно первой в нем существовало триязычие, включавшее, помимо двух местных идиомов, устного и письменного, также интернациональный сакральный язык. Согласно второй последний дополнялся только местным идиомом в его устной форме. Первая модель была свойственна Западной Европе, вторая – восточным славянам. Обосновывается неприменимость второй модели (называемой также диглоссной) к Беларуси и Украине с XIV в., где развитие пошло по пути тринарной модели.

Ключевые слова: языковая ситуация; билингвизм/полилингвизм; диглоссия; старобелорусский/староукраинский язык; церковнославянский язык; польский язык.

Abstract. Two models of the language situation, possible in an European society of the feudal era, are considered in the article. According to one model, there existed a trilingualism included, in addition to two local idioms, oral and written, an international sacred language as well. According to another model, the late language was supplemented only a local idiom in its oral form. The first model was typical for Western Europe, and the second model for the Eastern Slavs. Justified inapplicability latest model (also called diglossia) to Belarus and Ukraine since the XIV century, where a development has gone the way of the trinary model.

Key words: language situation; bilingualism/multilingualism; diglossia; Old Belarusian/Old Ukrainian; Old Church Slavonic; Polish.

Традыцыйна лічыцца, што феадальнаму еўрапейскаму грамадству з яго рэзка выражанай іерархіяй (сацыяльна-класавай, камунікацыйнай) і бар'ерамі паміж сацыяльнымі стратамі ды сферамі зносін уласціва своеасаблівая апазіцыя – падзел на высокае і нізкае. Прысутнічае яна і ў мове. «Высокая» мова, якая абслугоўвае пісьмовую камунікацыю найбольш прэстыжных сфер зносін (культ і рэлігія наогул, царква, адміністрацыя, дыпламатыя і да т. п.), супрацьстаіць мове размоўнай, гутарковай, што функцыянуе выключна ці пераважна ў вуснай сферы і лічыцца «нізкай». Нягледзячы на існаванне выразных сацыяльных бар'ераў у сярэднявечным грамадстве, размежаванне паміж гэтымі мовамі праходзіць не столькі па класавых межах, колькі па камунікацыйных (пісьмовае – вуснае) і культурных (рэлігійнае – свецкае). «Высокая» мова звязана ў асноўным з пісьмова-кніжнай сферай і культам (царквой), менавіта гэта мова, як правіла, выкарыстоўваецца для функцыянавання рэлігіі. «Нізкая» мова абслугоўвае пераважна вусную камунікацыю (у тым ліку і пануючых у феадальным грамадстве класаў) і толькі зрэдку або аказіяльна набывае пісьмовую фіксацыю, а найчасцей праяўляецца ў выглядзе памылак у тэкстах на «высокай» мове.

Бадай упершыню ў савецкім мовазнаўстве гэта палажэнне было сфармулявана В. Жырмунскім (гл. Жирмунский 1936, 21–39; Жирмунский 1964), які канстатаваў адсутнасць агульнай мовы ў феадальным грамадстве (гл. Жирмунский 1936, 30–34) і вылучыў у ім дзве формы двухмоўя. Першая форма, паводле даследчыка, узнікае ў выніку заваёвы аднаго народа другім, калі ў адным арэале і да пэўнай ступені ў адным соцыуме суіснуюць, як правіла, дзве адрозныя мовы: мова пераможцаў і мова пераможаных (Там жа, 21–29). Прыкладам гэтага могуць служыць англа-французскае двухмоўе да XIV ст. пасля нармандскай заваёвы ў 1066 г., нямецка-латышкае і нямецка-эстонскае двухмоўе ў Прыбалтыцы пасля заваёвы яе крыжакамі, славяна-турэцкае двухмоўе на Балканах часоў Асманскай імперыі, славяна-нямецкае двухмоўе палабскіх славян у XII–XVIII стст., чэшска-нямецкае, англа-ірландскае двухмоўе і г. д. (гл. Жирмунский 1936, 28–29; Жирмунский 1964, 100). Другая форма двухмоўя, уласцівага феадальнай эпосе, – суіснаванне побач з роднай мовай, якая выкарыстоўваецца пераважна ў побытавых зносінах, своеасаблівай інтэрнацыянальнай мовы – сакральнай мовы рэлігіі і царкоўнага пісьменства (гл. Жирмунский 1936, 29). Прыкладам апошняй мовы з'яўляецца латынь у краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы, царкоўнаславянская мова ва ўсходніх славян і часткова паўднёвых, а таксама

ў румын, арабская ў мусульманскіх краінах (гл. Жирмунский 1936, 29–30). Пры гэтым В. Жырмунскі адзначаў існаванне розных тыпаў і формаў узаемадзеяння інтэрнацыянальнай мовы з народнымі ці роднымі мовамі ў розных краінах Заходняй Еўропы (Там жа). Гэты падыход не выклікаў крытыкі ў карыфея савецкага мовазнаўства акадэміка В. Вінаградава і быў ім у цэлым падтрыманы (гл. Виноградов 1967, 7–9). Ён толькі дадаў да гэтай схемы некалькі прыкладаў, у асноўным запазычаных з прац іншых савецкіх мовазнаўцаў (Там жа, 9–11). Між іншым ён лічыў, што польская мова ў Літве, Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне адыгрывала ролю мовы пераможцаў (Там жа, 8).

Падобны погляд на існаванне моў пры феадалізме быў замацаваны і ў савецкіх падручніках (гл. Степанов 1975, 185–187), бадай што з некаторай мадыфікацыяй. У прыватнасці, на падставе дзвюх формаў Жырмунскага была вызначана яшчэ адна форма, уласцівая некаторым соцыумам Сярэднявечча, – трохмоўе. У гэтым выпадку, апрача інтэрнацыянальнай і гутарковай мовы, вылучалася і сярэдня паміж імі мясцовая літаратурна-пісьмовая мова, як, напрыклад, у краінах раманскага маўлення: французскі дыялект – старафранцузская мова – латынь (гл. Степанов 1975, 187). Такую сітуацыю Ю. Сцяпанав прапаноўваў акрэсліваць як дыгласію (гутарковая і мясцовая літаратурна-пісьмовая мова) і двухмоўе (мясцовая літаратурна-пісьмовая мова і інтэрнацыянальная мова) (Там жа). Падобная «дыгласія» існуе і ў сучасных аднамоўных соцыумах, дзе літаратурная форма мовы суадносіцца з яе вуснай формай і блізкая да яе (гл. Wexler 1971, 331, 335–336)¹. Без істотных змен такі погляд быў акцэнтаваны мовазнаўцамі і ў Беларусі (гл. Мечковская, Плотников, Супрун 1993, 93–95), хіба што з асаблівай увагай да папулярнай на той час тэорыі дыгласіі ў Старажытнай Русі (Там жа, 96–98).

Расійскі лінгвіст Б. Успенскі запазычыў з сінхраністыкі канцэпцыю дыгласіі (распрацаваную заходнімі вучонымі на падставе ўжытку суадносных пісьмовых і вусных формаў мовы адным маўленчым калектывам (гл. Ferguson 1959)) і прыклаў гэту канцэпцыю да ўсходнеславянскай дыяхраніі (гл. Успенский 1983; Успенский 1987; Успенский 1994; Успенский 2002), спрабуючы вырашыць складанае і на той час (1960–70-я гг.) ужо канчаткова забытае пытанне з мовай Старажытнай Русі (гл. Клімаў 2004, 226–243). Паводле гэтай тэорыі ў Старажытнай Русі існавала двухмоўе своеасаблівага тыпу – дыгласія, пры якім функцыянальна спалучаліся дзве розныя мовы (пісьмовая царкоўнаславянская і вусная ўсходнеславянская гаворка), чые функцыі, аднак, не перакрываюўваліся (а толькі ўзаемна дапаўнялі адна адну), і такі сімбіёз «выглядаў» для носьбітаў як адзіная мова (Там жа, 249–253). Некаторыя даследчыкі адводзяць дыгласію яшчэ больш значную ролю ў гісторыі ўсіх славянскіх народаў (гл. Thomas 1989, 275–279)².

Аднак гэта тэорыя была ўдакладнены і погляды мовазнаўцаў Беларусі. Так, Н. Мячкоўская прапанавала крыху больш дэталізаваную схему развіцця літаратурна-пісьмовых моў славянства – з улікам культурна-канфесійнага чынніка (гл. Мечковская 1998, 262–265), фактычна ж – з улікам прасторава-культурнай дыферэнцыяцыі. У той частцы славянскага свету, якая абслугоўвалася сакральнай лацінскай мовай (так званай *Slavia Latina*), узнікла трохмоўе (сакральная мова (лацінская) – уласная пісьмовая мова (чэшская, польская і г. д.) – уласная вусная гаворка); у іншай частцы, дзе карысталіся ў якасці сакральнай царкоўнаславянскай мовай (так званай *Slavia Orthodoxa*), справа пайшла па шляху гібрыдызацыі гэтай мовы з мясцовай гаворкай; пры гэтым то была адна мова (а не дзве), якая толькі па-рознаму выкарыстоўвалася. Такіх самых поглядаў прытрымліваюцца і некаторыя сучасныя расійскія даследчыкі (гл. Запольская 2003, 15–16, 21).

Аднак гэта схема пры ўсёй сваёй элегантнасці не зусім дакладна апісвае шляхі складвання літаратурна-пісьмовых моў славянскага свету. Па-першае, у сферы *Slavia Latina* не заўсёды аўтаматычна ўзніклі пісьмовыя мовы на падставе роднага маўлення народа (і яго эліты). Прыкладам можа служыць славацкая мова, якая пачала складвацца толькі з канца XVIII ст. (гл. Смирнов 1978, 87, 88–93), тады як ніжне- і верхнелужычане і славенцы атрымалі ўласныя кніжна-пісьмовыя мовы ўжо ў XVI ст. Па-другое, у *Slavia Orthodoxa* даволі рана пачынаецца складванне (у актава-юрыдычнай галіне) самастойнай кніжна-пісьмовай мовы – «рускай» (старабеларускай/стараўкраінскай), супольнай для даўніх беларусаў і ўкраінцаў. Гэты працэс адбываецца ўжо ў XIV і XV стст. і, здаецца, без яўнага ўплыву з боку *Slavia Latina* (а *Slavia Orthodoxa* тут і прыкладу падаць не магла). У выніку ўся схема пра розныя шляхі ўтварэння славянскіх нацыянальных кніжна-пісьмовых моў у залежнасці ад іх стасунку да таго ці іншага канфесійнага арэала або патрабуе мадыфікацыі, або справядлівая толькі для некаторых моў.

¹ Праўда, гэта не сапраўдная дыгласія, а частковая, калі літаратурная форма суадносіцца са сваімі дыялектамі і сацыялектамі ў межах адзінага кода ці ідыёма і фактычна пабудавана на іх (гл. Thomas 1989, 274–275). У такіх межах адрозненні ва ўжытку розных формаў будуць мець хутчэй стылістычны характар. У падобных выпадках літаратурная форма блізкая да гутарковай і можа выкарыстоўвацца для натуральных вусных зносін (гл. Ferguson 1959, 336–337). Для сапраўднай дыгласіі патрэбна значная структурная дыстанцыя паміж пісьмовай/літаратурнай формай і размоўнай, гутарковай формай, перш за ўсё ў сферы граматыкі (абавязкова!), лексікі, фаналогіі (Там жа, 333–336). Аднак узнікае праблема, што ж лічыць значнай структурнай дыстанцыяй, як яе вымяраць (гл. Wexler 1971, 336–338). На думку П. Вэкслера, пры дыгласіі размоўцам больш складана авалодаць правіламі і нормаў сваёй пісьмовай/літаратурнай формы, чым у недыгласнай сітуацыі (Там жа, 337). Затое дыгласія нашмат больш талерантная да дыялектнай разнастайнасці і не спрыяе ўзнікненню самастойных літаратурных традыцый у размоўных, гутарковых варыянтах (Там жа, 342).

² Параўн. заўвагу Ч. Фергусана, што сітуацыя дыгласіі вельмі пашырана ў свеце, толькі рэдка заўважаецца (гл. Ferguson 1959, 326, 337). Але ён жа адзначаў, што дыгласія не заўжды і неабавязкова ўзнікае ў працэсе развіцця мовы і можа з’яўляцца з розных крыніц і ў розных моўных сітуацыях (Там жа, 326–327). Варта таксама памятаць падкрэсленую Фергусанам выключную стабільнасць дыгласіі, якая можа захоўвацца тысячагоддзямі (Там жа, 332, 339).

Здаецца, што трываласць канфесійных бар'ераў паміж *Slavia Orthodoxa* і *Slavia Latina* ў дачыненні да моў (і тым больш літаратурных кантактаў) занадта перабольшана даследчыкамі. На самай справе падзел моўнай прасторы ў славян не заўжды адлюстроўваў канфесійныя межы, якія, у сваю чаргу, не былі жорсткімі або непранікальнымі нават у познія часы (у XVII ст., эпоху ўніяцкіх спрэчак). У доказ можна прывесці самыя розныя прыклады. На Захадзе – гэта існаванне каталікоў-глагалішаў, іх запрашэнне ў 1344 г. Карлам IV у Эмаўскі кляштар у Празе (і далей у Алешніцу і Кракаў – Ягелонамі); на Усходзе – выкарыстанне Вульгаты для стварэння поўнай царкоўнаславянскай Бібліі ў Ноўгарадзе ў 1490-я гг., ужытак у XVII ст. польскай і лацінскай моў праваслаўнымі ва ўніяцкай палеміцы з уніятамі і езуітамі, нарэшце, паланафільства маскоўскага царскага двара ў сярэдзіне XVII ст.

Калі больш пільна ўгледзецца ў гэтую канфесійную мяжу, то лёгка заўважыць, што яна была вельмі расплывістая і пранікальная ў некаторых рэгіёнах Славіі, у прыватнасці на Беларусі і ў Украіне. Там тыповай была сітуацыя канфесійнай стракатасці свецкага насельніцтва – у гарадах, дзе праваслаўнае мяшчанства жыло побач з каталіцкім і ўніяцкім; у панскіх маёнтках, дзе праваслаўныя ці ўніяцкія сяляне жылі пад каталіцкімі або пратэстанцкімі гаспадарамі (і звязанымі з імі аканомамі, цівунамі і іншымі панскімі службоўцамі); нарэшце, у шляхецкіх сем'ях, дзе нярэдка была розная канфесійная прыналежнасць мужа і жонкі або аднаго з бацькоў і дзяцей. І гэта ўжо не кажучы пра больш мабільныя групы насельніцтва, такія як купцы ці студэнты, што наведвалі чужыя краіны і мелі досвед у розных мовах (і, магчыма, пры патрэбе з лёгкасцю ажыццяўлялі пераход з адной канфесіі ў другую – ці не можа Ф. Скарына служыць тут прыкладам?). У дадатак трэба ўлічыць і палітычна легітымізаваную поліканфесійнасць Рэчы Паспалітай (праваслаўе, каталіцызм, пратэстантызм, уніяцтва), і афіцыйнае выкарыстанне ў ёй розных моў (адпаведна, лацінскай і «рускай», пазней польскай) для адміністрацыйнай і юрыдычнай практыкі (не кажучы ўжо пра літаратуру, дзе полілінгвізм даходзіў да макарнізму). У выніку атрымліваецца даволі разнастайнае ў моўных і канфесійных адносінах асяроддзе, у якім правесці выразныя межы на конт схільнасцей да выкарыстання той ці іншай кніжна-пісьмовай мовы даволі складана, калі наогул немагчыма. Такая мяжа больш-менш пэўная хіба што ў адносінах да духавенства, каталіцкага ці праваслаўнага, хаця якраз яно ні ў якім разе не было аднамоўным, а з'яўленне ўніяцкага духавенства канчаткова ўскладніла сітуацыю: яно трымалася царкоўнаславянскай традыцыі, але культурна ўсё больш арыентавалася на Запад. Апрача таго, вельмі сумнеўна, што погляды духавенства на мову падзялялі і свецкія масы³.

Наконт Беларусі і Украіны Б. Успенскі прыйшоў да высновы, што сюды была перанесена польская моўная сітуацыя, якая прывяла да станаўлення царкоўнаславянска-«рускага» двухмоўна на ўзор лаціна-польскага (гл. Успенский 1983, 70–72; Успенский 1987, 260, 263–265; Успенский 1994, 70–72; Успенский 2002, 394–395). Без асаблівых карэктываў гэты погляд быў засвоены і навукоўцамі з Беларусі (гл. Мечковская 1987, 219–220, 234), хаця некаторыя заходнія вучоныя працягвалі лічыць, што ў беларусаў і ўкраінцаў дыгласія праіснавала амаль да XIX ст. (гл. Thomas 1989, 276). Аднак ці польская сітуацыя паслужыла ўзорам для ВКЛ? З высновы Б. Успенскага аўтаматычна вынікае, што развіццё «рускай» мовы пачынаецца прыкладна з XVI ст., калі ў пісьменстве Польшчы ўладна заявіла пра сябе польская мова (хаця апошняе адбылося хутчэй толькі ў сярэдзіне стагоддзя), пацясніўшы латынь⁴. Аднак гэтаму прызчыць храналогія з'яў. «Руская» мова ўжывалася ў актавым пісьменстве ўжо ў XIV і XV стст., калі польская мова ў сябе на радзіме такога ўжытку яшчэ не мела (гэта адзначалася многімі даследчыкамі (гл. Гумецкая 1969; Гумецкая 1971)), а таму якім-небудзь узорам для суседзяў служыць яўна не магла. Якая ж тады моўная сітуацыя паспрыяла развіццю «рускай» мовы ў XIV–XV стст.?

Адказ на гэтае пытанне пакуль немагчымы, але можна дапусціць, што ўзорам паслужыла ўсё ж заходнееўрапейская сітуацыя, напрыклад у Чэхіі ці ў Крыжовым (Нямецкім) ордэне ва Усходняй Прусіі і Прыбалтыцы. Улічваючы геаграфічную аддаленасць Чэхіі ад усходнеславянскіх земляў, больш верагодным здаецца ўплыў нямецкай практыкі (у Прыбалтыцы і ганзейскіх гандляроў). Немалаважнае значэнне, відаць, меў і ўжытак ноўгарадскага дыялекту ў бераставых граматах XI–XV стст. – ён даваў прыклад выкарыстання размоўнай, някніжнай мовы ў пісьме. Усё гэта разам магло паспрыяць узнікненню «рускай» мовы на Беларусі і ў Украіне.

Таму больш падстаў меркаваць, што царкоўнаславянска-ўсходнеславянская дыгласія (калі яна ўвогуле існавала) на Беларусі і ў Украіне пратрывала толькі да XIV ст. – часу, калі «руская», а не царкоўнаславянская мова зрабілася афіцыйнай мовай ВКЛ і запанавала ў яе адміністрацыйна-юрыдычнай сферы (дзе дапушчальны быў таксама ўжытак латыні). Аднак гэта адбылося наўрад ці пад уплывам польскай мовы, а, відаць, у выніку нейкага іншага развіцця (напрыклад, пад уздзеяннем камунікацыі на бераставых граматах у Ноўгарадчыне, кантактаў з нямецкімі калоніямі і купцамі на Балтыцы – «з Рыгай і Гоцкім берагам»). Застасаванне тэорыі Б. Успенскага да моўнай сітуацыі на Беларусі і ў Украіне з гэтага часу ўжо нельга лічыць апраўданым. Таму дыгласія там з XIV ст. разбурылася і захоўвалася хіба што

³Палемічная літаратура, якую некаторыя савецкія і нават паслясавецкія вучоныя лічаць выразнікам сацыяльных ідэй, малапаказальная ў гэтых адносінах. Амаль усе яе аўтары і пераважная аўдыторыя яе чытачоў былі царкоўнікамі (з таго ці другога лагера), у лепшым выпадку – блізкія да іх набожныя людзі. Таму палемічныя творы непазбежна адлюстроўвалі погляды духавенства і толькі ў нязначнай ступені – погляды свецкай эліты і тым больш нізоў.

⁴На гэтым дапушчэнні будзе хібная і беспадстаўная канцэпцыя пра дзве кніжна-пісьмовыя мовы ў даўніх беларусаў і ўкраінцаў – «рускую» і «простую», прычым апошняя нібыта замяніла першую ў XVI ст. (крытыку гэтага гл. Клімаў 2010).

ў асяроддзі праваслаўнага (потым уніяцкага) духавенства (і набожных ляікаў), ды і то далёка не ўсяго (магчыма, толькі ў невялікага кола фанатычных клерыкалаў)⁵. Некаторыя даследчыкі нават дапускаюць, што пазней, у XVIII ст., дыгласія магла зноў вярнуцца да жыцця, усталяваўшыся ў асобных заходнеўкраінскіх рэгіёнах (Галічыне, Закарпацці, Букавіне), дзе ўніяцтва зрабілася адзіным захавальнікам «рускай» традыцыі і царкоўнаславянскай мовы (гл. Danylenko 2008, 94–95, 111; Thomas 1989, 276, 279). На той час яны апынуліся ў атачэнні лацінскай і заходніх народных моў, на фоне якіх выглядалі анахраністычна, і ў Галічыне сталі злівацца паміж сабой у адзіны гібрыд (гл. Danylenko 2008, 95, 111).

У дачыненні да беларуска-ўкраінскага грамадства часоў ВКЛ і Рэчы Паспалітай варта вярнуцца да ранейшых поглядаў савецкіх лінгвістаў (В. Жырмунскага, В. Вінаградава, Ю. Сцяпанавы і інш.) і канстатаваць існаванне не спецыфічнага двухмоўя (у выглядзе дыгласіі), а трохмоўя (як для сферы *Slavia Latina*). Яго ўтваралі тры ідыёмы: мясцовы дыялект (беларускі ці ўкраінскі) – «руская» мова – сакральная мова (латынь ці царкоўнаславянская), першыя два з іх былі мясцовага паходжання, трэці – прышлы. Такім чынам, у даўніх Беларусі і Украіне са складаннем ВКЛ (прыкладна ў XIV ст.) ранейшая бінарная апазіцыя сфер камунікацыі ператварылася ў трынарную. З узмацненнем паланізацыі (з канца XVI ст.) «рускую» мову з гэтай мадэлі стала выцясняць (але не канчаткова) польская, аднак канцавыя кампаненты мадэлі захоўваліся непарушна. У тых частках Украіны, што з 2-й паловы XVII ст. перайшлі пад уладу Масковіі, «рускую» мову выцясняла руская мова (але таксама не канчаткова); асабліва адметным гэты працэс зрабіўся на Левабярэжжы ў 1-й палове XVIII ст. (гл. Danylenko 2008, 95–110). Ці з'яўляліся ў такім выпадку польская або руская мовамі заваёўнікаў ці пераможцаў (паводле В. Жырмунскага і В. Вінаградава) – застаецца рытарычным пытаннем.

Гэта прыводзіць да шэрагу важных высноў. Па-першае, узнікненне «рускай» мовы яскрава паказвае нерэlevantнасць канфесійнага чынніка для ўтварэння народнай кніжна-пісьмовай мовы. Відаць, больш істотнымі тут былі нейкія іншыя чыннікі – культурныя ці палітычныя (напрыклад, панаванне паганскай, а затым каталіцкай дынастыі; страта праваслаўя і царкоўнаславяншчынай манапольнага становішча ў грамадстве і дзяржаве; інтэнсіўныя кантакты з заходнім светам; прыклад камунікацыі на бераставых граматах у Ноўгарадчыне). Па-другое, Беларусь з Украінай паводле лінгвістычных прымет (утварэнне ўласнай кніжна-пісьмовай мовы) трэба далучаць да заходнееўрапейскага свету (і адарваць, такім чынам, ад *Slavia Orthodoxa*), прычым даволі рана (з XIV–XV стст.). Аднак разгледжаная сітуацыя дае падставу наогул для перагляду значэння канфесійных чыннікаў у гісторыі ранніх літаратурных моў славян – у бок больш асцярожнай ацэнкі ролі такіх чыннікаў. Пры ўсёй важнасці канфесійных адносін і рэлігійнага жыцця для сярэднявечнай Еўропы выпадак «рускай» мовы выразна сведчыць, што кірункі моўнага развіцця не заўжды прадвызначаліся канфесійнымі крытэрыямі (ці не так моцна прадвызначаліся імі). Гэта патрабуе ўліку іншых крытэрыяў у справе пошуку рэагентаў і каталізатараў працэсу па ўзнікненні і развіцці кніжна-пісьмовай мовы данарматыўнай эпохі.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

- Виноградов В. В. Новые социально-исторические идеи в исследовании вопроса о национальных языках и диалектах // Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. М., 1967. С. 3–27.
- Гумецкая Л. Л. К истории украинско-польских языковых связей // Исследования по польскому языку : сб. ст. М., 1969. С. 219–228.
- Гумецкая Л. Л. Заметки об украинско-западнорусских лексических связях древнего периода // Проблемы истории и диалектологии славянских языков : сб. ст. : к 70-летию чл.-корр. АН СССР В. И. Борковского. М., 1971. С. 113–118.
- Жирмунский В. Национальный язык и социальные диалекты. Л., 1936.
- Жирмунский В. Проблемы социальной диалектологии // Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка. 1964. Т. 23, вып. 2. С. 99–113.
- Запольская Н. Н. «Общий» славянский литературный язык: Типология лингвистической рефлексии. М., 2003.
- Клімаў І. П. Кваліфікацыі літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі: (Гістарыяграфія аднаго забытага пытання) // Беларускі гістарычны агляд. 2004. Т. 11, сш. 1–2 (20–21). С. 220–262.
- Клімаў І. П. Да праблемы функцыянальнай стратыфікацыі старабеларускай мовы ў ВКЛ XIV–XVIII стст. // Беларускі археографічны штогоднік. Мінск, 2010. Вып. 11. С. 157–170.
- Мечковская Н. Б. О филологической полемике в восточнославянской книжности XIV–XVII веков // Russian Linguistics. 1987. Vol. 11. С. 217–236.
- Мечковская Н. Б. Язык и религия: Лекции по филологии и истории религий : учеб. пособие. М., 1998.
- Мечковская Н. Б., Плотников Б. А., Супрун А. Е. Общее языкознание: Сущность и история языка : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. и доп. Минск, 1993.
- Смирнов Л. Н. Формирование словацкого литературного языка в эпоху национального возрождения (1780–1848) // Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М., 1978. С. 86–157.
- Степанов Ю. С. Основы общего языкознания : учеб. пособие. 2-е изд., перераб. М., 1975.
- Успенский Б. А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка : докл. на IX Междунар. съезде славистов. М., 1983.
- Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI–XVII). 2-е изд. München, 1987. (Sagners slavistische Sammlung, 12).
- Успенский Б. А. Краткий очерк истории русского литературного языка (XI–XIX вв.). М., 1994.
- Успенский Б. А. История русского литературного языка: (XI–XVII вв.). 3-е изд. М., 2002.

⁵Магчыма, гэта былі манаскія асяродкі, (сама)ізаляваныя ад астатняга грамадства і яго камунікацыі. Добра падыходзяць на гэтую ролю і асяродкі маскоўскіх эмігрантаў у ВКЛ 2-й паловы XVI ст. кшталту гурткоў старца Арцемія і князя Андрэя Курбскага. Менавіта ў такіх асяродках дыгласія ў сэнсе Б. Успенскага яшчэ магла захоўвацца на Беларусі і Украіне. Тым не менш важна разумець, што гэта былі вузкія і спецыфічныя колы (а можа толькі асобныя індывідуумы), але не шырокія масы свецкага насельніцтва. Аднак пры гэтым нельга выключыць, што царкоўнаславянская мова магла становіцца ў такіх колах важным сімвалам ідэнтычнасці.

- Danylenko A. The formation of new standard Ukrainian: From the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th c. // Die Welt der Slaven. 2008. Bd. 53. P. 82–115.
- Ferguson Ch. Diglossia // Word. 1959. Vol. 15. P. 325–340.
- Thomas G. The role of diglossia in the development of the Slavonic literary languages // Slavistična revija. 1989. № 1/3. S. 273–282.
- Wexler P. Diglossia, language standardization and purism: Parameters for a typology of literary languages // Lingua. 1971. Vol. 27, № 4. P. 330–354.

Паступіў у рэдакцыю 11.11.2014.

Ігар Паўлавіч Клімаў – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.

УДК 811.161.3'04'38

М. І. СВИСТУНОВА

ТЭКСТАВЫЯ СРОДКІ ВЫРАЖЭННЯ КАТЭГОРЫІ ДЫЯЛАГІЧНАСЦІ Ў ПАЛЕМІЧНЫХ ТВОРАХ ІПАЦІЯ ПАЦЕЯ

Рэзюме. Рассматриваются текстовые средства выражения (маркёры) категории диалогичности, выявленные в трех старобелорусских текстах конца XVI – начала XVII в. («Уния», «Справедливое описание», «Гармония»), авторство которых принадлежит Ипатию Потею. Основной предмет исследования – ссылки, репрезентирующие речевую деятельность «третьих» лиц. Выявленные ссылки классифицированы по группам, среди которых выделяются ссылки на слова и произведения отцов церкви; ссылки, репрезентирующие речевую деятельность идейных оппонентов; ссылки на слова высших христианских авторитетов; ссылки на церковные документы и законы. Делается вывод о связи этого соотношения со временем написания текста – до заключения Брестской церковной унии 1596 г. или после нее, а также с целями создания самого произведения.

Ключевые слова: диалог; категория диалогичности; текстовые средства выражения (маркёры) диалогичности; сноски; маргиналии; ссылки; цитирование; реципиент; адресат и адресант высказывания; старобелорусский язык; религиозная полемика.

Abstract. The article deals with the textual expression means (markers) referred to the category of the dialogueness, which have been found out in three old-belarusian texts from the XVI – beginning of the XVII centuries such like «Uniya», «Spravedlivoye Opisaniye», «Harmony». The author is the famous writer and polemist Ipatiy Potey. The main subject of the research consider to be references to the words of the so called «third» persons. The found references are classified into groups like refences to the words and works of Church Fathers; references to the ideological opponents; references to the high authorities of Christianity; references to the church documents and Religious law. The author of the article concluded that thess statistics correlate with the time of text's apperiance and with the time, when the Brest Church Union in 1596 was signed and afterwards, as well as with the communicative aimes of the texts.

Key words: dialogue; dialogueness cathegorie; textual expression means (markers) of the dialogue; foot notes; references; citation; recipient; addressat and addressee; old Belarusian language; religiose polemics.

Сярод твораў рэлігійнай палемікі, напісаных з нагоды заключэння Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 г., можна выдзеліць цэлую групу сачыненняў, аўтарам якіх быў Іпацый Пацей, берасцейскі і ўладзімірскі ўладыка (1593–1599), уніяцкі мітрапаліт (1599–1613). І хаця яго імя адкрыта стаіць толькі пад «Лістамі да князя Астрожскага» (1598) і пад «Адказам клірыку Астрожскаму» (1599), сёння не выклікае сумнення прыналежнасць ананімна выдадзеных «Антырызіса» (1599, 1600), «Уніі» (1595), «Справядлівага апісання» (1597) і «Гармоніі» (1608) яго ж пяру. Тэксты трох апошніх твораў і сталі аб'ектам гэтага даследавання. «Унія» адносіцца да перыяду падрыхтоўкі веразлучэння, «Справядлівае апісанне» выйшла неўзабаве пасля берасцейскіх падзей і з'яўляецца маладаследаваным творам (гл. Галенчанка 2008, 131–137), паколькі тэкст яго не перавыдаваўся і ў сучаснасці цяжкадаступны, а «Гармонія» – адзін з апошніх палемічных твораў І. Пацея.

Мова твораў І. Пацея выразна адрозніваецца ад мовы іншых рэлігійна-палемічных сачыненняў і аўтараў багатым праяўленнем магутнай народна-гутарковай плыні, а таксама адметнай вобразнасцю і эмацыянальнасцю, што не магло не ўплываць на рэцыпіентаў (чытачоў і слухачоў). З'яўляючыся творами рэлігійнай палемікі, якая рэалізоўвае дыялог (а часам і палілог) розных меркаванняў, поглядаў, пазіцый адносна духоўных спраў, пэўную цікавасць уяўляюць яны і для вывучэння такой функцыянальнай семантыка-стылістычнай катэгорыі, як дыялагічнасць.

У сучаснай лінгвістыцы дыялагічнасць разумеецца больш шырока, чым уласна дыялог (гл. Захарова), што звязана з развіццём ідэй М. М. Бахціна (гл. Корниенко 2010, 128–130). Па сутнасці, любое, нават фармальна маналагічнае, выказванне адрасанта арыентавана на ўспрыманне яго адрасатам, што дазваляе гаварыць пра дыялагічнасць любога маўленчага акта. У адпаведнасці з канцэпцыяй М. М. Кожынай дыялагічнасць разумеецца як «выражэнне в тэксце сродствамі мовы ўзаемадзеяння асоб, якія ўзаемадзейнічаюць, уключаючы ў гэты працэс адрасата (у шырокім сэнсе, у тым ліку і другога Я), адлюстраваны ў мове, а таксама экспліцыраваныя ў тэксце прыкметы сапраўды дыялога» (Кожина 1986, 36). Сродкамі выражэння дыялагічнасці «могуць быць любыя мовныя і рэчывыя (тэкставыя) сродкі, способы арганізацыі мовы, уключаючы кампазіцыйныя, якія накіраваны на дасягненне адекватнага разумення тэкста (і ў асноўным дасягаюць гэтай мэты)» (Там жа, 75).

Катэгорыя дыялагічнасці выражаецца праз спецыфічныя сродкі – маркёры дыялагічнасці, якія дапамагаюць аўтару выявіць уласную пазіцыю і адначасова скіраваць свае тэксты на рэцыпіента (чытача або слухача), наладзіць «віртуальны» кантакт з ім, акцэнтаваць увагу рэцыпіента на найбольш